

je svladavao redovničkom vjernošću i poslušnošću.

U 4. odsjeku (str. 451–491) autor disertacije obrađuje „naše vrijeme“. Daje mu naslov *Provincija i Kustodija od 1962. do naših dana*. Tu autor sebe vidi kao prvog, nakon duljeg vremena, redovito poslanog u Kustodiju Svete Zemlje, gdje ostaje samo dvije godine. Već 1984. prelazi na pastoralni rad među Hrvatima u Njemačkoj, a potom u Hrvatskoj. I to kratko djelovanje u Kustodiji daje pečat njegovom daljnjem životu. Od 1984. vodi hodočašća u Svetu Zemlju, priređuje i izdaje ilustrirane vodiče za hodočasnike, pa i poseban *Hrvatski hodočasnički misal*, da bi 2012. na Katoličkom bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Splitu obranio i licencijatski rad na temu *Kustodija Svete Zemlje i doprinos hrvatskih franjevaca njezinu životu i radu*. Kratko obrađuje život i rad dvojice subraće, fra Ljubomira Šimunovića i fra Ante Vučkovića i fra Josipa Cvitkovića, da bi se onda opširno zadržao na osobi i radu fra Petra Lubine koji je također izdao svoj vodič po Svetoj Zemlji. Idući od mjesta do mjesta, mariolog Lubina prodahnio je svoj rad Marijanim učešćem u povijesti spasenja.

U 5. odsjeku (str. 493–514) pod naslovom *Kustodija danas u očima braće [iz] Provincije* govori o franjevačkim studentima u Svetoj Zemlji i o povjerenicima. Obiljem sitnih podataka protkana je i zbilja same provincije.

U 6. odsjeku (str. 515–518) donosi kratak zaključak o vezama svoje Provincije s Kustodijom Svete Zemlje od 1751. do danas, rekapitulirajući ranije iznesene misli o pojedinim osobama, njihovu djelovanju i značenju njihovih spisa koji su, barem oni stariji, ostali skriveno bogatstvo koje tek treba otkrivati.

Stvarna obrada teme završava navođenjem kratica koje se upotrebljavaju u tekstu, koje bi čitatelju puno bolje poslužile da su stavljene na početku knji-

ge. Zatim autor navodi vrela iz kojih je crpao svoje znanje i literaturu kojom se služio.

U 7. odsjeku donosi priloge koji potvrđuju ozbiljnost njegovog rada i atlasne crteže kojima ilustrira nekadašnje pravce putovanja u Svetu Zemlju.

U 8. odsjeku donosi sažetak pod naslovom *Franjevačka provincija Presveto-ga Otkupitelja i Kustodija Svete Zemlje*. Uglavnom su misli ponovljene iz teksta.

Cijela je disertacija popraćena opširnim bilješkama na dnu stranica, kako već iziskuje takva vrsta rada. Djelo je vrlo korisno i zbog obilja podataka o samoj Provinciji, osobito povjesničarima, i lako uporabljivo zbog *Sadržaja* na početku i *Stvarnog kazala*, koje predstavlja 9. odsjek knjige (str. 596–624).

Valentin Miklobušec

Mirjana Sanader, *Ranokršćanska arheologija: Od početaka do konstantinskog obrata*, Školska knjiga, Zagreb, 2016, 181 str.

Knjiga hrvatske arheologinje Mirjane Sanader *Ranokršćanska arheologija: Od početaka do konstantinskog obrata* i više je nego vrijedan doprinos poznavanju te tematike s obzirom na nestašicu takvih knjiga na hrvatskom jeziku.

Knjiga je podijeljena na 5 zasebnih poglavlja s prirodanim podpoglavljima koja čine knjigu preglednom i lako prohodnom. Sam naslov, kao i konceptualno oblikovanje sadržaja, daju jasno do znanja o čemu će biti govora na stranicama koje slijede. Prvo je poglavlje naslovljeno *Domovina kršćanstva* i predstavlja svojevrsan uvod u glavne povijesne značajke ranog kršćanstva: konteksta u kojem nastaje i okolnosti koje vode do njegova nastajanja. Riječ je zapravo o kratkom pregledu političke i ekonomske povijesti Palestine od početaka helenizacije i osvajanja Aleksandra

Velikog pa sve do vremena kada kršćanstvo počinje svoju razvojnu putanju.

Drugo je poglavlje posvećeno uvodu u ono što ranokršćanska arheologija zapravo jest i čime se ona uopće bavi. Prije svega, Mirjana Sanader napominje da se na stvaranje prve ranokršćanske materijalne kulture trebalo čekati 2 stoljeća, pa se slijedom toga početak ranokršćanske arheologije datira u sam kraj 2. st. (str. 15). Vremenski se okvir te znanstvene discipline zatvara otprilike s početkom 7. st., koje donosi nove političke prilike.

Nadalje, autorica podsjeća da je doba ranog kršćanstva označeno kao doba kada je kršćanska zajednica živjela »u svojevrsnoj kohabitaciji sa snažnim poganskim vjerovanjem« (str. 16). Time se zapravo želi obznani da se iz pozicije arheologa malo toga može specifičnog reći o kršćanstvu u najranijim godinama njegova postojanja. Iako je poganska religija živjela i nakon Milanskog edikta 313. godine, situacija se počela drastično mijenjati nakon odluke Teodozija I. iz 380. godine kojom je nametnuo kršćanstvo kao jedinu religiju. Time materijalno umjetničko stvaralaštvo, ističe Mirjana Sanader, počinje ići drugim putem — snažno obilježio kršćanstvom, njegovim stajalištima i naukom (str. 17).

Treće poglavlje nosi naslov *Konstituiranje kršćanstva* i posvećeno je najvažnijim povijesnim činjenicama o ranom kršćanstvu. Iz faktografskog kuta, autorica prati suvremene spoznaje i tumačenja važnih povijesnih događaja i procesa iz tog perioda. Posebnu pažnju daje početku ranog kršćanstva na prostoru današnje Hrvatske. Tako se ističe da neke od Pavlovih poslanica nedvojbeno ukazuju na širenje vjere u tadašnjoj provinciji Ilirik. Osim povijesnih izvještaja, naglašava tek nekolicinu epigrafskih svjedočanstava iz vremena prije Konstantinove vladavine poput epitafa (ILCV) iz Prisciline katakombe (str.

30). To je poglavlje posvećeno i posebnoj ulozi žena u ranoj Crkvi, pri čemu autorica naglašava da je ta uloga bila mnogo veća nego što se prije mislilo. Izvori i epigrafski podatci upućuju na to da su žene imale važnu ulogu u širenju kršćanske vjere, ali i u životu kršćanskih zajednica (str. 36). Iz nadgrobnih se spomenika pak može iščitati da su žene djelovale kao apostolice, proročice, učiteljice, dakonice, prezbiterice.

Osim povijesnih podataka, treće poglavlje podijeljeno je i na podpoglavljaja koja se bave liturgijskom i crkvenom arhitekturom, pitanjem robovlasništva u ranoj Crkvi, progonom kršćana te, meni od posebne zanimljivosti, pitanjem mučenika s područja Hrvatske. Autorica tako ističe primjer prenošenja kosti mučenika u Rim uz pomoć opata Martina (str. 76). Zanimljiv je i način na koji su na mozaiku u lateranskom baptisteriju prikazani: Venancije, Dujam i Mavro odjeveni u biskupsku odoru, Asterije prikazan kao svećenik, Septimije odjeven kao dakon, Telije, Antiohijan, Paulinijan i Gajan odjeveni u hlamide i tunike, a Anastazije u tuniku i palij (str. 76). Nema dvojbe, ističe Mirjana Sanader, da je ikonografija prikazanih mučenika snažno utjecala na »ispisivanje povijesti salonitanskih mučenika kao i istarskoga ispovjeditelja Mavra« (str. 76).

Treće je poglavlje, s nešto opsežnijim opisom razvoja ranog kršćanstva, najbolji prethodnik onomu što u knjizi slijedi, a to je detaljnija raščlamba onoga što ranokršćanska arheologija zapravo jest i koji su to materijalni ostatci najvažniji primjeri ranokršćanske arheologije.

Arhitektura se počela razvijati relativno kasno, pa se o istoj temi u razdoblju prije Konstantina može govoriti samo u određenim parametrima. Mirjana Sanader fokusira se tako na vrstu prostora koje su kršćani koristili u svojim obredima. Pri tome ističe kuće koje su pojedini vjernici davali na korištenje

zajednici, privatne kuće s kršćanskim obilježjima te privatne kuće s kućnom kapelom (str. 90 i 91). Kada je riječ o kućama koje su služile kao crkve, autorica se referira na jedinu poznatu arheolozima — onu u Dura Europosu u današnjoj Siriji. Kuća je datirana u sredinu 3. stoljeća, a zna se da je služila kao crkvu zbog zasebnog prostora za svećenika te zbog prostorno odvojenog bazena koji je služio za krštenja (str. 91).

Kada je riječ o arhitekturi pretkonstantinskog doba u Hrvatskoj, u knjizi se ističe važnost triju objekata: porečka ranokršćanska biskupija, tragovi ranije građevine u prostoru zadarske katedrale sv. Stošije te Salona, za koju se smatralo da posjeduje dvije građevine iz razdoblja ranog kršćanstva. No, revizijska arheološka istraživanja dovela su zaključke o Saloni u pitanje, a o prethodnim primjerima govori se samo u teoretskom okviru bez jasnih materijalnih dokaza. Unatoč želji mnoštva arheologa, čini se da jasne pretkonstantinovske kršćanske arhitekture na prostoru današnje Hrvatske nema.

Posebna se pažnja u knjizi posvećuje katakombama koje autorica definira kao »podzemna groblja na jednoj ili više razina u koja su se polagala tijela umrlih« (str. 113). Njihova izvorna namjena nije bila da se ondje kršćani skrivaju, rezultat je to šireg političkog stanja obilježenog progonima kršćana. Nakon što je kršćanstvo postalo priznata religija, autorica dobro primjećuje, vjernici su počeli pridavati veliku pozornost katakombama gdje su se počele stavljati počasne ploče i sl. Nadalje, autorica detaljnije razlaže povijest istraživanja katakombi, razne tipove katakombi i prisutno slikarstvo u katakombama. Svemu tomu pridružuje i ilustracije poput freska iz katakombe sv. Marcelina u Rimu (str. 125) ili slike iz Prisciline katakombe u istom gradu (str. 127).

Koliko su zapravo katakombe važne za razumijevanje ranokršćanske arheologije pokazuje i činjenica da se u knjizi posebno obrađuju neke od najpoznatijih, poput Kalistove katakombe ili Domicilinove katakombe, koja se smatra jednom od najvećih podzemnih groblja u Rimu, s dužinom od 15 kilometara.

Posljednji dio četvrtog poglavlja posvećen je Mozaiku iz grobnice Julija. Naime, Rimljani su često mozaičkim podovima ukrašavali privatne kuće, ali samo je nekolicina tih mozaika s kršćanskim motivima pretkonstantinovskog doba. Upravo u tom kontekstu Mirjana Sanader ističe spomenuti mozaik s jasno istaknutom figurom Krista.

Pri samomu kraju knjige, autorica se dotiče i ranokršćanskih sarkofaga s prostora današnje Hrvatske, čime zapravo zaokružuje cjelinu proučavanja najvažnijih aspekata ranokršćanske materijalne ostavštine.

Usljed svega rečenog, može se zaključiti da je riječ o izvrsnoj knjizi koja će uvelike pomoći narednim generacijama studenata arheologije pri njihovom proučavanju ranokršćanske materijalne ostavštine. Nadalje, njegujući interdisciplinarnost kao nužan korak u boljem razumijevanju materijalnih ostataka ranog kršćanstva s detaljnom bibliografijom na samom kraju, knjiga Mirjane Sanader nameće se ne samo studentima, nego i pripadnicima drugih srodnih znanstvenih disciplina te njezinu vrijednost, uvjeren sam, mogu iskoristiti i brojni povjesničari, sociolozi i teolozi. Zbog diskurzivnog okvira koji je obilježen odličnom ravnotežom između onoga što se kolokvijalno može nazvati „laičkim jezikom“ s jedne strane i znanstvenog diskursa s druge strane, knjiga *Ranokršćanska arheologija* pristupačna je i široj javnosti, čime je njezina vrijednost podignuta na još jednu razinu više.

Marko Marina